УДК 94 (477) О-65

Олександр БАРАН

ОБРАЗ УКРІПЛЕНОГО МІСТА В ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОМУ ЛІТОПИСІ

Урбаністична термінологія для опису міських укріплень надзвичайно різноманітна[1]. На сторінках Галицько-Волинського літопису цей інформативний комплекс окреслюється у термінах, що описують матеріальні об'єкти: "стѣна", "валъ", "врата", "забрала", "ровъ", "мостъ", "острогъ", "ѡсѣкъ", "дѣтинецъ", "столпъ", "вѣжа", а також розкривають їх взаємозв'язок із людьми: "оукрѣпляти", "оутверждати". Предметно це виявляється переважно при описах розбудови міст, їхньої облоги тощо.

У літописі згадується 145 міст, причому лише до 69 з них додається опис-характеристика – "градъ", що, однак, звичайно, не свідчить, що решта 76 не мали укріплень. Проте при описі/згадці лише 31-го міста із названих 69 літописець подає принаймні часткові вказівки на оборонні ("градъ") споруди, але й цієї обмеженої кількості достатньо, щоб зрозуміти, як уявлявся "градъ" у значенні укріплення. Відтак головні питання, яким належить приділити першочергову увагу, наступні: 1) які оборонні споруди були типовими з погляду літописця (їхній вигляд, використання); 2) які оборонні споруди сприймалися як нетипові; 3) які міста та за яких обставин визнавались укріпленими, а які ні[2].

Хронологічно перша вказівка на міські укріплення міститься в описі втечі Романовичів із Володимира перед загрозою з боку Ігоревичів (1202/1206)[3]: "Василка же Юрьи попъ с кормилицею возмя. изыиде дырею градною"[4], опосередковано фіксуючи як важливий елемент міських укріплень "стѣну градную". Вона прямо згадується ще п'ять разів й опосередковано часто мається на увазі при описі численних облог. Прямі згадки "стѣны" дають можливість реконструювати вкладений у вживане поняття зміст. При описі взяття монголами Козельська (1237/1238) літопис подає таку характеристику: "Тотаром же бьющимся. ѡ гра(д) прияти хотящимъ гра(д). разбившимъ градоу стѣну. и возиидоша на валъ. Татаре Козляне же ножи рѣзахоуся с ними"[5]. Розповідаючи про взяття Києва 1240 р., літописець твердить: "порокомъ же бес престани бьющимъ. днь и нощь. выбиша стѣны. и возиидоша горожаны на избыть стѣны. [...] взиидоша Татарѣ на стѣны и сѣдоша того дне и нощи"[6]. Остання пряма згадка подається під тим же роком, при описі взяття Колодяжного: "и приде к горо(д). Колодяжьноу. и постави порока .ві. и не може разбити стѣны"[7].

У ряді випадків в значенні "стѣны" виступає термін "градъ". Так, описуючи облогу військами Данила Романовича Чарторийська (1227/1228) літописець зазначає: "ѡбьсѣдоста гра(д). тогда же и конь Даниловъ застрѣленъ бы(с) с города"[8]. Подібне використання терміну "градъ" знаходимо в іншому місці – при описі облоги польського міста Каліша (1229), зокрема – переговорів оборонців та нападників: "стоящимъ же моужемь на заборолѣхъ. и рекоущимъ имъ (посланцям нападників – О.Б.)", і далі "ѡни же кликноуша с града. имѣи слоужбоу нашоу молимся. створи миръ"[9]. Факт розбиття "града" пороками, як і "стѣны" знаходимо при описі взяття Володимира-на-Клязьмі монгольськими військами (1237/1238): "Тотаромъ же порокы градъ бьющемъ. стрелами бещисла стрѣляющимъ"[10]. У значенні "стѣны", на якій знаходяться оборонці міста,

слово “градъ” використано також при розповіді про взяття військом Данила Романовича міста Возвягля (1258/1255): “гражанѣ же видивши ратны(х). мало со княземь. смѣяхоуся стояще на градѣ”[11]. На вжиття терміну “градъ” в значенні “стѣны” вказує переказ вимоги монгольського воєначальника Бурундая розметати городи (1261/1259): “ре(ч) Боуронда Василкови. ѡже есте мои мирници. розмечете(ж) городы своѣ всѣ. Левъ розмета. Даниловъ и Стожекъ. ѡ(т)толѣ же пославъ. Лвовъ розмѣта. а Василко пославъ Кремянѣчь розмета. и Лоучеськ”[12]. Найдокладніше це відображено при змалюванні руйнування укріплень Володимира: “Боурандаи же нача молвити про Володимерь. Василко розмечи городъ. князь же Василко нача думати в собѣ про городъ. зане. не мощно бы(с) розметати вборзѣ его величествомъ. повелѣ зажечи и. тако черес ночь изгорѣ весь [...] завътра же присла Татарина имнемь. Баимоура. Баимоуръ же приѣхавь ко князю и рче. Василко. прислал мя Боуранда. и велѣл ми городъ роскопати. рче же емоу Валко твори повелѣное тобою. и нача роскопывати городъ”[13].

Важливим є використання поняття “градъ” у поєднанні з терміном “дѣтинецъ”, що дозволяє встановити, якою мірою вони співвідносились між собою. Проте слід зазначити, що термін “дѣтинецъ” у літописі вжито лише два рази, до того ж, при описі неруських міст – польського Сандомира та литовського Новогрудка. Розповідь про облогу монгольськими військами польського міста Сандомира (1261/1259) подає таку схему розвитку подій: “в четвертыи же днь. сбиша заборола с города. Татаровѣ же начаша лествицѣ приставливати к городоу. и тако полѣзоша на горо(д) напередъ же возлѣзоста. два Татарина. на городъ с хороуговью. и поидоста по городоу сѣкоучи [...] людье же видивше Татары на городѣ. оустрѣмишася побѣгноути до дитиньца. и не можахоу оумѣстити(с) во ворота. зане мостъ. бяше оузокъ воротомъ. и подавишася сами. а дроузии падахоу с мостка. в ровъ”[14]. “Градъ” і “дѣтинецъ” літописець протиставляє й у розповіді про взяття литовського Новогрудка військом Льва Даниловича та союзних йому монголів (1274/1275): “Левъ [...] взя ѡколнии градъ ни с Татары. а дѣтинецъ ѡстася”[15]. Отже, для галицько-волинського книжника поняття “градъ” і “дѣтинецъ” не були тотожними. Не можна також стверджувати, що “градъ” був гірше укріплений, ніж “дѣтинецъ”, оскільки в Сандомирі після відступу в дитинець захисники міста вирішили, що подальший опір буде марним і здалися; а в Новогрудку літопис, хоча і не згадує про подальшу долю дитинця, трактує місто як взяте.

Докладніше з’ясувати вкладений у поняття “стѣны градной” зміст дозволяє ще один термін, який побіжно вже згадувався – “забрала”. Усього його використано 13 разів і завжди при описі оборонних дій із “града”. Так в оповіданні про облогу Каліша (1229) занотовано: “не приятъ бы(с) градъ томь дни идоущоу же камению со забралъ яко дождоу силноу”, “и бы(с) ранено моужь стоящихъ на забралѣхъ”, “стоящимъ же моужемь на заборолѣхъ и рекоущимъ имъ”, “аще Роуская хороуговь станеть на заборолѣхъ то комоу ч(с)ть оучиниши”[16]. Далі “заборола” згадуються при описі переговорів Василька Романовича з представниками князівської адміністрації у Холмі (1261/1259): “Костянтинъ же. стоя на заборолѣхъ города оусмотрі оумомъ. разоумъ. поданы емоу ѡ(т) Василка”[17]. Комплекс “заборолъ” віднотовується у картині облоги монголами Сандомира (1261/1259): “и пороком же бьющимъ не ѡслабно. днь и нощь. а стрѣламъ не дадоущимъ выникноути изъ заборолъ. и бишася по четырѣ дни. в четвертыи же днь. сбиша заборола с города”[18]. Відтак про них йдеться у статті 1277 р. з описом облоги литовського Гродна: “страхъ же великъ и оужасть паде на городѣ и быша аки мртвѣ. стояще на заборлѣхъ города”[19]. Докладний опис взяття “града” подає літопис в розповіді про облогу польського міста Гостинного (1281/1280), де “заборо-

ла” фігурують аж 4 рази: “и тако полѣзоша подъ заборола. а дроузии полчи стояхоу недвижими. стерегоучи. внезапнаго наѣзда ѡ(т) Ляховъ. прилѣзъшимъ же имъ подъ заборолѣ. Ляховѣ поущахоуть на ня каменье. акы градъ силныи. но стрѣлы ратьныхъ не дадяхоуть ни выникноути. изъ заборолъ. и начаша побадыватися копьи. и мнози язвени быша на городѣ ѡво ѡ(т) копии ѡ(т)во ѡ(т) стрѣлъ. и начаша мртви падати изъ заборолъ. акы сноповье. и тако взяша городъ”[20]. Нарешті термін використовується при описі облоги військами Льва Даниловича Кракова (1291/1289): “и повелѣ воемь своимъ. пристраватися. хотя поити битися. к городоу. и Ляхомъ тако же повелѣ. и поидоша вси и полѣзоша ко заборо(л)мъ и бьяхоуся крѣпко ѡбои”[21]. Отже, під заборолами у Галицько-Волинському літописі мається на увазі захищений дерев’яним бруствером прохід, що йде верхом фортечних мурів, де знаходились захисники міста під час бойових дій.

Розгляд термінології міських оборонних споруд на матеріалі Галицько-Волинського літопису засвідчує типологічну справедливість наведеної вище характеристики М. Котляра – літопис фіксує їх поділ на оборонні споруди дитинця та власне міста. Водночас джерело послідовно розрізняє “градъ” та “дѣтинецъ”, причому невдалі оборонні досвіди останнього, незважаючи на те, що він міг бути відділений від міста навіть ровом та підйомним мостом (Каліш), змушують вважати оборонну функцію не найважливішою для нього. Показаний на конкретних прикладах зміст термінів “градъ” та “стѣна граднаа”, якими описано оборонні споруди власне міста, засвідчує включення до нього валів, мурів чи аналогічних дерев’яних конструкцій та “заборол” як їх завершення.

У цьому зв’язку з’являється ще один термін – “ѡстрогъ”[22]. І. Срезневський подає таке його визначення: “ОСТРОГЪ – частоколъ, ограда изъ кольевъ, устраивавшаяся около города, какъ для защиты, такъ и для нападенія на городъ; внѣшнее окружное укрѣпленіе (пртивоположность дѣтинцу – крѣпости внутренней)”.[23] В іншому місці вчений характеризує ще один похідний від нього термін – “острожныи”: “прилаг. отъ сл. острогъ –крѣпостнной”. Важливими є також приклади додані до визначення, оскільки вони дають можливість робити висновок про співвідносність вказаних термінів: “Вбодоша я въ вра(та) ѡстрожная и много бѣ оу ни(х) оубитыхъ и оураненыхъ. *Ипл. 6654г.* Поидоша полкы своими к городоу и ту начаша ся бити в города оу ѡстрожныхъ воротъ, и тако вбодоша ѣ въ гра(д) ѡ ѡстрогъ в ни(х) изътяша. *т.ж.6660г.*”[24]. Таким чином, “ѡстрогъ” і “ѡстрожная врата” з праці І. Срезневського постають як споруди, що функціонально одна одну доповнюють[25]. Однак Галицько-Волинський літопис, видається, змушує прийняти відмінне трактування цих термінів.

Насамперед слід зауважити, що термін “ѡсторогъ” у різних варіаціях, згадується на сторінках літопису лише п’ять разів. З огляду на численні описи облог міст, у контексті тлумачення поняття “ѡстрогъ” як міських укріплень така невелика кількість згадок не може не дивувати, тим більше, що вони походять лише з двох епізодів.

Епізод перший. Літописець описує облогу коаліцією угорських та руських військ Звенигорода 1208/1211 р.: “Звенигородцемъ же лютѣ борющимся имъ с ними и не поущающимъ ко градоу. ни ко ѡсторожнымъ вратомъ. ѡнемъ же стоящимъ ѡкр(с)тъ града”[26]. Якщо розуміти “ѡстрогъ” як міські укріплення, а “градъ” як дитинець, втрачається логіка розповіді – нападаючі ще не взяли міських укріплень (“ѡстрогъ”), а вже облягають дитинець (“градъ”). Більше того, за літописом Звенигород так і не вдалося взяти силою – жителі міста самі склали зброю коли дізналися, що їхнього князя полонено. Усе стає на свої місця, якщо розглядати “градъ” як міські укріплення,

а “ѡстрожная врата” як їх частину. Пряма вказівка саме на таке розуміння міститься в тексті Іпатіївського збірника, але в Київському літописі: “Изяславъ же приде к Новугороду и дроугыи Изяславъ Двдвичь. и Стославъ Всеволодичь. и Романъ Ростиславич(ч). мц(с)а февраля поидоша полкы своими к городоу. и ту начаша ся бити в города. оу ѡстроджныхъ воротъ. и тако вбодоша ѣ въ гра(д) и ѡстрогъ в ни(х) изътяша. и яко же выидоша изъ ѡстрога. и ѡ(т)ступяче ѡ(т) града. идоша в товары своя”[27]. Це означає, що вираз “ѡстрожная врата” слід тлумачити не як “врата” – частину “ѡстрога”, а як окрему конструкцію зі специфічними функціями. Вжитий термін, очевидно, вказує на наявність довкола “воротъ” укріплень, що разом з ними складали єдиний оборонний комплекс”[28].

Рис. 1. Ярополк Святославич здобуває Овруч (977 р.). Мініатюра з Радивилівського літопису[29]

Наведені рисунки зображають міські ворота у вигляді в’їзної вежі. Саме такий тип споруд, наскільки можна судити з Галицько-Волинського літопису, ховається за поняттям “ѡстрожная врата”

Епізод другий. Використання терміну “ѡстрогъ” тут взагалі не пов’язане з будь-яким містом, а описує тимчасову оборонну конструкцію, створену під час військового походу для ночівлі війська. Розповідаючи про експедицію польських та руських князів на ятвягів у 1251/1248 р., літописець, зокрема, пише: “Ляхомъ же ѡстрожившимся. нападоша нощь на Ляхы. а Роуси не остроживщимъся. Ляхом же крѣпко борюще. и соуличами мечюще. и головнями. яко молнья идяху. и каменье. яко дождь с нбси идяше. Ляхом же злѣ стражющимъ. посла Сомови(т) моляся пришлита ми стрѣльцѣ. ѡна же держаста гнѣвъ. про зажьженье первое. ѡдва посласта. занеже ѡстрогъ про-

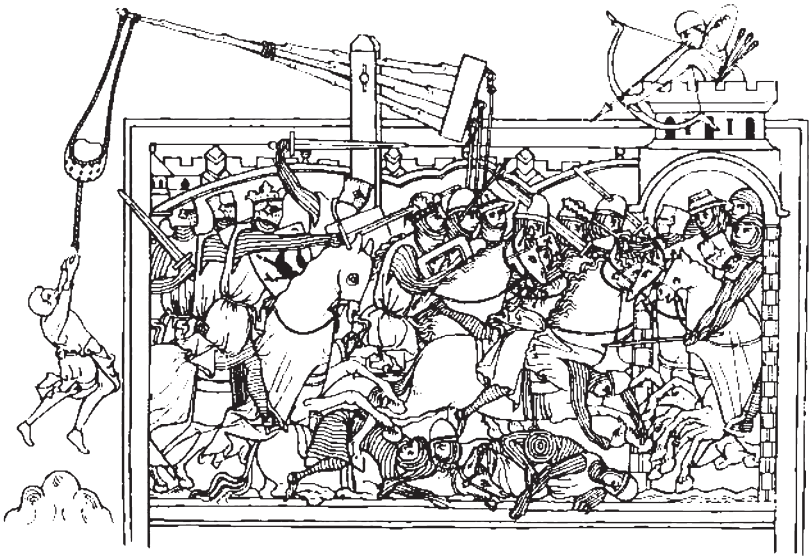

Рис. 2. Рисунок облоги середньовічного міста (XIII ст.)[30]

ломити хотяхоу. изроучь бодяхоуся. пришемъ же стрѣлчемъ. многы язвиша. и многи оумориша стрѣлами. и возразиша ѣ ѡ(т) ѡстрога. тое же нощи не бы(с) покоя ѡ(т) них"[31]. "Ѡстрогъ" в цьому викладі справді досить легка, мало придатна для оборони конструкція, аж ніяк не пов'язана із міськими оборонними спорудами. До того ж, тут він досить чітко кореспондується з терміном "ѡсѣкъ".

І. Срезневський подає таке визначення терміну "ѡсѣкъ": "– изгородь, устроенная изъ срубленныхъ и наваленныхъ одно на другое деревьевъ; мѣсто, огороженное такою изгородью, засѣка; отдѣльный участокъ въ лѣсу; – засѣка, военное укрѣпленіе въ лѣсу, устроенное съ помощью срубленныхъ деревьевъ и кольевъ"[32]. У Галицько-Волинському літописі цей термін, як і попередній, згадується п'ять разів, але у трьох епізодах.

Епізод перший (1247/1244): "Воеваша Литва. ѡколо Мѣлницѣ. Лековнии. великъ плѣнъ прияша Данило же и Василко. гнаста и по них до Пиньска. во Пиньски бо Михаилъ. далъ бѣ имъ вѣсть. ѡнѣм же ставшимъ. ѡсѣкшимся в лѣсѣ"[33].

Епізод другий (1255/1253): "Данилоу. прише(д)шоу на землю. Ятвязьскоую. и воевавшоу. Левъ же оувѣдавъ. яко Стѣикинтъ в лѣсѣ ѡсѣклъся есть. и с ними Ятвязѣ. и гна на нь. поима люди. и приде к ѡсѣкоу. Ятвяземь вытекшимъ на нь изо ѡсѣка"[34].

Епізод третій (1280): Руські князі в коаліції з монголами облягають Сандомир. "Володимеръ же бѣ назадѣ стоя оу города свои(м) полкомъ. и начаша емоу повѣдати. ѡсѣкъ во лѣсѣ. полнъ люди и товара. не взиманъ бо бѣ никоторою же ратью. зане твердъ бяше велми. Володимѣръ же ѡ(т)ряди к немоу люди добрыи и Кафилата. с ними же Селезенца. бы(с) же пришедшимъ имъ. ко ѡсѣкови и бишася с ними Ляховѣ крѣпко ѡдва могоша и взяти с великимъ пото(м) и поимаша в немь мноство людии и товара"[35].

Наведені уривки показують, що літописець розумів "ѡстрогъ" і "ѡсѣкъ" як конструкції багато в чому подібні. Втім, слід зазначити, що "ѡсѣкъ", виходячи з літопис-

ного тексту, завжди споруджувався в лісі, тоді як “ѡстрогъ” пов’язувався з міськими укріпленнями.

Однак крім типових оборонних міських споруд – “стѣны градной” та “града” в тотожному значенні і дитинця, а також тимчасових легких дерев’яних конструкцій – “острога” і “ѡсѣка”, у літописі можна знайти ще одну споруду, яку слід охарактеризувати як типову. Вона теж окреслюється терміном “градъ” й означає укріплення, які використовували війська при облозі міст.

Вперше її згадано при монгольській облозі Києва 1240 р., однак, зроблено це дуже побіжно, що стало основою для декількох тлумачень: “Приде Батыи Кыевоу в силѣ тяжьцѣ. многомь множьствомь силы своеи. и ѡкроужи гра(д). и ѡстолпи сила Татарьская. и бы(с) гра(д) во ѡбьдержаньи велицѣ (підкреслення моє – О.Б.)”[36]. Переписувачі Острозького (Хлєбніковського) та Четвертинського (Погодінського) списків подають виділене слово як “оступи”. Очевидно, у спільному протографі воно читалось нечітко, що дало привід для відмінних тлумачень. Інтерпретуючи цей уривок, можна було б прийняти за правильне – прочитання двох останніх списків, відтак вбачаючи тут звичний для літописця повторювальний зворот. “Ѡстолпи” Іпатіївського списку мало б бути хибно виписаним “ѡстоупи”. Однак літописний матеріал дає підстави поглянути на справу дещо по-іншому. Така різниця, як видається, є результатом змін у мові, що відбулись внаслідок її еволюції упродовж XIII–XVI століть.

Якщо термін “ѡстолпи” в Іпатіївському списку на своєму місці і не є результатом помилки, то що він означає? Дієслово “ѡстолпи” походить від іменника “столпъ”. “Столпъ”, як про це мова далі буде докладніше, мав не тільки значення “вежа”, а й ряд інших. Серед них – “колона”, “стовп”, втім і дерев’яний кіл – конструктивний елемент “ѡсѣка”, “ѡстрога”[37]. Іншим похідним від нього словом є іменник “столпье”. Спробуємо за його допомогою наблизитися до розуміння значення терміну “ѡстолпи”.

Матеріал Галицько-Волинського літопису (за Іпатіївським списком) не містить слова “столпье”, однак воно присутнє у Повісті временних літ та Київському літописі. Вже сама ця особливість дає підстави припускати вибуття слова “столпье” з ужитку в Західній Русі на XIII ст. Проте упродовж XI–XII століть воно зберігає своє стабільне значення. У 1051 р. печерські ченці звертаються з проханням до київського правителя Ізяслава Ярославича виділити їм ділянку для будівництва монастиря: “Изяславъ же се слышавъ. радъ бывъ. и мужи свои посла. и дасть имъ гору ту. игуменъ же и братья. заложи црквь велику и манастырь. ѡградиша столпъємъ. кѣлья постави многы. и црквь свѣршиша. и оукрасиша ю иконами. и ѡ(т)толѣ начаша звати манастырь Печерьскыи”[38].

1074 р. не вказаний на ім’я чернець Києво-Печерського монастиря бачить видіння про загибель одного з монахів і посилає довідатися про нього: “разумѣ старѣць. и ре(ч) кѣлѣинику иди вьспроси єсть ли Михаль в кельи. и рѣша єму яко выскочилъ єсть чресъ столпъє по завѣтрѣнии (Остр., Четв. – по заутрени). и повѣда старѣць видѣниє се игумену и всеи братьи”[39].

У Київському літописі “столпьє” згадується при описі облоги Києва 1161 р.: “нача Изяславъ полкы рядити съ братьею. и доспѣвъ иде къ Подолью. а Ростиславъ стояша съ Андрѣевиче(м) подлѣ столпье загорожено бо бяше тогда столпиемъ ѡ(т) горы. ѡли и до Днѣпра. и бы(с) брань крѣпка велми зѣло [...] и нача ѡдалати. Изяславъ. оуже бо Половци. въѣздяху в городъ. просѣкаюче столпие”[40].

В усіх випадках “столпьє” означає одну і ту ж конструкцію – “ограду”, “стѣну”[41], дерев’яний частокіл[42].

Пам'ятка XIII ст. – Галицько-Волинський літопис уже не знає терміну "столпьє"[43], не фіксується воно й у мові XIV–XV століть[44]. Змінює своє значення і слово "столпъ". "Словник староукраїнської мови XIV–XV ст." подає таке його тлумачення: "1) межовий знак та 2) назва храму"[45]. Незрозумілим на XVI ст. стає і термін "ѡстолпи"[46], який переписувачі Острозького та Четвертинського списків (чи переписувачі протографа Острозького списку) трактують як "ѡступи".

Таким чином, на нашу думку, в терміні "ѡстолпи" епізоду монгольської облоги Києва 1240 р. слід вбачати вказівку на будівництво військами Батия частоколу навколо міста. Це робилося, очевидно, з метою запобігти можливим вилазкам війська обложених, чи принаймні їх ускладнити. Подібним чином термін "ѡстолпи" трактував П. Раппопорт. Наскільки можна судити з контексту, засновуючись саме на літописному оповіданні про Батиєву облогу Києва, він робив наступні висновки: "начиная осаду города, монголы окружали его частоколом, чтобы прервать связь города с внешним миром, прикрыть своих стрелков, а главное, предотвратить вилазки защитников, стремившихся разрушить пороки"[47]. Щоправда вчений не наводить ніяких інших доказів чи порівнянь на користь такої реконструкції облогової практики монголів.

Не меншою мірою неоднозначним є опис таких конструкцій при розповіді про облогу міста Ярослава (1249/1245): "и строящю порокы ими прииме(т) гра(д). и бы(с) бои великъ пре(д) градомъ. ѡномоу (Ростиславу – О.Б.) же велѣвшоу своимъ ѡхабитися[48]. да не язвени боудоуть вои его ѡ(т) гражанъ. дондеже оустроить сосу(д). порочньие". Через деякий час Ростислав отримав звістку про прихід на підмогу обложеному місту Данила Романовича з військом: "и видив же Ростиславъ приходъ ратны(х). исполчивъ же вои свое. Роусь и Оугры и Ляхы и доиде противоу имъ. пѣшцѣ же ѡстави противоу врато(м) гра(д). стрещи вратъ. да не изиидоуть на помощь Данилоу. и не исѣкоуть праковъ". Після перемоги над Ростиславом: "Данилъ же горо(д) за(ж)же. еже Ростиславъ создалъ"[49]. Зазначимо, Ростиславу так і не вдалось здобути Ярослава, відтак вираз "горо(д) [...] еже Ростиславъ создалъ" слід тлумачити як вказівку на тимчасові укріплення.

Найвичерпнішу вказівку на сутність "града", який споруджували нападники, подано при описі облоги монгольськими військами Бурундая Сандомира (1261/1259): "потом же придоша к Соудомирю. и ѡбьстоупиша и со всѣ сторонѣ. ***и ѡгородиша и. ѡколо своимъ городом***. и порокъ поставиша. и пороком же бьющимь не ѡслабно. днь и нощь (виділення моє – О.Б.)"[50].

Лаконічні літописні характеристики цих "градовъ" не дають можливості визначити їхній вигляд та способи використання. Виглядає правдоподібним, що за матеріалом та конструктивними характеристиками вони мало чим відрізнялися від "ѡстрога". Також можна вказати, що головне їх призначення полягало в захисті від нападників при штурмі міських укріплень та перешкоджанні обложеним здійснювати вилазки у стан ворога.

Досі розглянуто терміни на означення оборонних конструкцій та споруд, які можна назвати звичними для містобудівної та воєнної практики Галицько-Волинської Русі XIII ст., в подальшому ж звернемо увагу на нетипові. Критерієм розрізнення виступатиме ствердження самого літописця, що та чи інша споруда викликала здивування, або ж її створення засуджувалося як святотатство. Одним із видів таких споруд був "градъ" на церкві. Він згадується докладніше чи фраґментарніше лише двічі. Описуючи облогу Галича військами Мстислава Удатного 1219/1221 р., літописець, зокрема, занотовує: "ѡстави (Філя – О.Б.) же Каломана. в Галичи и созда градъ. на цркви.

прч(с)тое вл(д)ца нашея Бца. яже не стѣрпѣвшю. ѡсквернения храма своего. и вдасть ю Мьстиславоу [...] побѣдившоу же Мьстиславоу. поиде к Галичю. бившимъ же ся имъ ѡ врата градная. и возбѣгоша же на комары црквныя. и ини же оужи возвлачишася. а фарѣ ихъ поимаша. бѣ бо градъ створенъ на цркви. ѡнѣм же стрѣляющимъ. и камение мещющимъ на гражаны. изнемогахоу жажею водною. не бѣ бо воды в ні(х). и приѣхавшю же Мьстиславоу и вдашася емоу. и сведени быша со цркви"[51].

Вдруге укріплення на церкві з'являються на сторінках літопису 1255/1254 р. коли Роман Данилович облягав у Галичі кн. Ізяслава: "поем же Романъ воя иде дн ь и нощь. и внезапоу нападшимъ на нѣ (на Ізяслава в Галичі – О.Б.) ѡномоу же не возмогшоу. коуда оутечи. и возбѣже на комары црквная. идеже безаконьи Оугрѣ возбѣгли. бѣахоу. стоящоу же около его кнзю Романоу. жажею водною. измирающи имъ. четвертыи днь сниде"[52]. "Градъ" на церкві, таким чином, відіграє роль останнього оборонного укріплення. Його функціональна придатність дуже обмежена, він не забезпечує надійного захисту, хоча й з такого "града" метали каміння і пускали стріли.

Можна припустити, що "градъ" на церкві як укріплення поступово еволюціонував. Це відбувалось у двох напрямах. Перший вилився у появу т.зв. оборонних церков. Щоправда, навести конкретні приклади пам'яток, споруджених у XIII ст., достатньо складно. Так, зокрема, до нашого часу збереглась церква Покрову Богородиці в Сутківцях (Хмельницька обл.). В історіографії прийнято відносити її появу до XV ст. Вона була одним з елементів комплексу сутківського замку, спорудженого для місцевих шляхтичів Сутківських[53]. Сама церква має два поверхи – у нижньому розташовується власне церква, а верхній використовувався для оборони. Вона має у центрі несучий стовп і системою зімкнених склепінь, що відокремлює від святині верхній оборонний ярус з бійницями та підсябиттям. Бійниці є й у нижньому ярусі на рівні зросту людини. Церква завершена чотирма вежами та двосхилим дахом з фронтонами[54]. Нещодавно львівські дослідники Іван та Роман Могитичі запропонували інше датування пам'ятки (церкви) – XIII–XIV століття[55]. Однак, брак доказів на користь такого припущення, а також яскраво виражений готичний характер споруди, що не притаманно для архітектури цих земель зазначеного часу, не дозволяє погодитися із запропонованим датуванням.

Другий напрям – поява від середини XIII ст. у Галицько-Волинській Русі кам'яних оборонних веж. На можливість їх пов'язання з "градомъ" на церкві вказують результати обстежень збереженої кам'яної вежі у Стовпі. Вивчення пам'ятки, яке провела в 1976-1978 роках польська дослідниця Ірена Кутиловська, показало, що на п'ятому ярусі вежі була каплиця-ротонда у формі октогона[56]. Дискусійним, однак, був час появи пам'ятки, який коливався між XI та XIII ст.[57] Львівський архітектор Ю. Диба, що присвятив спеціальне дослідження каплиці, довів її морфологічний зв'язок із подібними але не розташованими у вежах у Володимирі-Волинському та с. Чернихівцях поблизу Збаража. На його думку, вони походять з XIII – початку XIV століть[58*] і свідчать про формування в цей період традиції будівництва групи храмів-ротонд, початок якої пов'язаний із фундаційною діяльністю Данила Романовича[59]. Для нас важливі принципові висновки автора про початок нових традицій у будівництві за часів правління князя та віднесеня стовпенської вежі саме до його діяльності. Кам'яні вежі, що з'являються у галицькій і волинській землях з XIII ст., можуть розглядатися як другий, ще не типовий для цього століття, вид оборонних конструкцій.

На сторінках Галицько-Волинського літопису присутні шість кам'яних веж-стовпів, відповідно у шести містах. Крім того, в джерелі згадується ще один "столпъ", який викликав несподівану дискусію в історіографії. Розглянемо тексти про них.

Холм (1259/1256-59): "вежа же средѣ города высока. якоже бити с нея ѡкр(с)тъ града по(д)сздана каменеемь вь высотоу .еі. лакотъ. создана же сама. де[ре]вомъ тесанымъ. и оубѣлена яко сыръ. святящися на всеи стороны"[60].

Уже сама ця характеристика викликала неоднозначні тлумачення. Мова йде про вираз "якоже бити с нея ѡкр(с)тъ града". Л. Махновець переклав його як: "щоб бити з неї довкола города"[61], що мало б означати, що головним призначенням вежі було обстрілювання військ ворога при облозі. Однак М. Котляр запропонував інше тлумачення цієї фрази: "щоб з неї можна було бачити околиці міста"[62]. Тут акцент зміщено – головним призначенням вежі визнається спостереження за тим, що діється навколо міста. Проте наскільки виправданим є таке трактування? Як можна було спостерегти, ключовим для розуміння фрази виступає слово "бити", яке тлумачиться або як – бити (обстрілювати), або як – бачити. І. Срезневський подає такі характеристики терміна "бити, бию": " – бить, percutere...; бить челомъ"[63]. Розширеніше трактує цей термін "Словарь русского языка XI–XVII вв.": "Бити" – 1) ударять, колотить; 2) избивать, наносить побои; 3) убивать, уничтожать; 4) разбивать, раздроблять; 5) вбивать, забивать; 6) ударами производить звук; 7) ударами, боем давать сигнал, извещать о чем-л.; 8) стрелять из орудий; 9) биться, сражаться; 10) стремительно вытекать; 11) изготовлять что-л., сбивая, ударяя" [64]. Таким чином, на матеріалі давньої руської літератури не фіксується використання слова "бити" у значенні бачити, натомість підтверджується перше прочитання "бити, обстрілювати". Можливо, М. Котляр трактує слово "бити" як сучасне українське "бачити", тоді виходило б, що руський книжник мав пропустити дві літери у слові ("а" і "ч"), внаслідок чого мала б утворитись форма "бити" в значенні "бачити". До такої версії можна було б поставитись серйозно, якби у руській літературі справді існувало слово "бачити". Однак уже згаданий "Словарь русского языка XI–XVII вв." не подає такої форми, натомість він знає форму "видѣти" в значенні бачити: "ВИДѢТИ. 1) видеть, воспринимать (воспринять) зрением; 2) наблюдать что-л. воспринимая зрительно и на слух; 3) чувствовать, испытывать; 4) предвидеть, предчувствовать; 5) понимать, осознавать"[65]. За зауваженням Едварда Кінана, укладачі словника свідомо, тенденційно уникали включення до нього слів, подібних до сучасних українських[66]. Усе ж, матеріали, зокрема, Галицько-Волинського літопису не дають можливості вбачати у відсутності слова "бачити" якусь тенденцію – пам'ятка не фіксує слова "бачити", однак неодноразово використовує "видѣти". Слід зазначити, що упорядники "Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.", усе ж, подають слово "бачити". Вони фіксують його у документах, складених у Львові 1436 р. Значення цього терміну, за видавцями, – "пильнувати, уважати", що відрізняється від його сучасного смислу. А саме слово потрапило в українську мову зі старопольської (baczyć)[67]. Справді, дещо невпевнене дублююче використання слова в документі, разом із його пізнім походженням (XV ст.) не дає підстав вважати, що слово "бачити" було в староукраїнській мові уже в XIII ст.[68] У староукраїнській мові, як подають упорядники, існувало й слово "видѣти", значення якого безпосередньо відповідало сучасному українському "бачити": "бачити, відчувати, зазнавати, ставитися"[69]. На те, що в протографі Іпатіївського списку було саме слово "бити" вказують різночитання за Острозьким та Четвертинським списками. Тут воно подається у формі "быти". Зважаючи, що ці списки за походженням "українські" – Острозький (2-а пол. XVI ст.)

пов'язаний з острозьким княжим середовищем (О. Пріцак) або Києво-Печерським монастирем (Б. Клосс)[70], Четвертинський (1621) виготовлений для князя Стефана Четвертинського[71], подібність звукового звучання слів "быти" та сучасного українського "бити" вказує, що їх переписувачі сприйняли літописне "бити" протографа як бити, обстрілювати. Відтак прочитання М. Котляра не знаходить підтвердження в джерельному матеріалі. Головною функцією вежі, за літописом, отже, є обстрілювання під час облоги.

Саме таке прочитання літописної фрази зовсім не пов'язано з тим, що М. Котляр тлумачить "бити" джерела як "бачити". Роком раніше від праці вченого опублікована невелика стаття дослідника з Калуги Василя Пуцка, присвячена літописному оповіданню про Холм. У ній він запропонував подібне прочитання тексту: "Вежа же среде города высока, якоже бити (видима. – В.П.) с нея окрестъ града"[72]. Український переклад таким чином скоригованого тексту справді відповідає прочитанню М. Котляра. Власне, він справляє враження дослівного перекладу відкоригованої цитати зі статті В. Пуцка. Однак, така корекція є нічим не мотивованою і руйнує граматичну конструкцію джерела. Вставлене слово "видима" вимагає прочитання "бити" як "бути" (з чим ще можна погодитись у принципі, але не в даному конкретному випадку) і прислівника "окрестъ" як іменника називного відмінка множини "околиці", що суперечить літописному тексту. Прочитання "околиці" було б можливим, якби в оригіналі читалося "окрѣстнаа", чого там нема. Жодних додаткових арґументів на користь свого прочитання дослідник не подав. Відтак корекція В. Пуцка і пов'язане з нею тлумачення М. Котляра цілком безпідставні й суперечать вимові джерела.

Поряд із даною вежею при описі розбудови Холма в літописі йдеться про ще один "столпъ": "стоить же столпъ поприща. ѡ(т) горо(д) каменъ. а на нѣмь ѡрелъ каменъ. изваянъ. высота же камени. десяти лакотъ с головами. же. и с подножьками .ві. лакотъ"[73]. Л. Махновець переклав наведену фразу так: "За поприще од города [Холма] стоїть також башта кам'яна, і на ній – орел кам'яний вирізьблений; висота ж каменя – десять ліктів, а з верхівками і з підніжками – дванадцять ліктів"[74]. Таким чином дослідник потрактував "столпъ" як вежу – фортифікаційну споруду. Розвиває таке тлумачення твердження М. Котляра, що "на підступах до Холма були зведені добре укріплені замки, висока башта одного з них описана літописцем"[75], яке виразно апелює до цитованого літописного уривку, причому в наведеному прочитанні Л. Махновця. У своїй праці, що вийшла в світ на 10 років раніше, М. Котляр виклав цю тезу у розширеному вигляді: "на подступах к Холму были возведены также хорошо укрепленные замки, один из которых описан галицким летописцем" – далі йде цитата з літопису, після якої автор продовжив: "остатки описанной башни холмского сторожевого укрепления сохранились до наших дней"[76]. Таким чином, загадкова і побіжна згадка про "столпъ поприща. ѡ(т) горо(д)" набула конкретного вигляду. Ймовірно, М. Котляр тут знову ж таки використав думку Л. Махновця, за тією ж схемою, що й у розглянутому випадку з інтерпретацією призначення холмської вежі у статті В. Пуцка. Л. Махновець у своєму виданні Галицько-Волинського літопису 1982 р. у підрядковому коментарі до виразу "за поприще од города [Холма] стоїть башта кам'яна" подає таке твердження: "Башта ця частково збереглася донині" (цікаво, що у виданні 1989 р. цього коментаря уже немає)[77]. Мова йде про руїни вежі в колишньому селі Білявині (тепер район міста Холма). Сама вежа до наших днів не збереглася – її рештки зруйновано 1944 р[78].

М. Котляр не перший, кому спало на думку в такий специфічний спосіб поєднати літописну звістку та матеріальну пам'ятку у Білявині. Ще 1885 р. Дмитро Іловай-

ський писав: “Въ нѣкоторомъ разстояніи отъ города Даніилъ воздвигъ каменный “столпъ” или четырехгранную башню, на верху которой стоялъ высѣченный изъ камня двуглавый орелъ, изображавшій знамя или гербъ державы [...]. Кромѣ этой башни, до нашего времени сохранились остатки другой подобной, стоявшей также внѣ города. Надобно полагать, что онѣ защищали подступы къ городу и входили въ систему обычныхъ въ тѣ времена внѣгородскихъ валовъ и укрѣпленій”[79]. Що дало підстави вченому стверджувати, ніби літописний стовп був чотиригранний у плані? Очевидно, його ж припущення, про його подібність до білявинської вежі, яка дійсно була чотиригранною.

Ідентифікацію прийняв і Михайло Грушевський. Описуючи укріплення Данилового Холма, він твердив: “Крім того збудовано сторожеві вежі – замки; одна, по словам літописи, поставлена була “поприще” від міста, і прикрашена в горі великим, різьбленим з каменя двоголовим орлом, 12 локтів завбільшки. Се, очевидно, та вежа, що від неї й досі заціліли останки пів милї від Холма, на р. Угорці (коло с. Білявина), на острівцї, навколо облитім водою. Вона, очевидно, мала боронити переходу через річку”[80]. Вчений із незрозумілих причин потрактував літописний текст таким чином, що на кам’яній вежі була поставлена шестиметрова скульптура орла[81*]. Однак з опису випливає, що такою була висота усієї пам’ятки. Ніщо не вказує, що орел розташовувався зверху на вежі (стовпі). Джерело говорить: “стоить же столпъ проприще. ѡ(т) горо(д) каменъ. а на нѣмь ѡрелъ каменъ. изваянъ” – “изваянъ”, а не “стоить”, тобто зображення орла було вирізьблене на камені. Висота цього каменя складала 10 ліктів (5 метрів). Постамент і “голови” додавали ще 2 лікті (1 метр). Усе це разом названо “столпь”. Про те, що все це стояло зверху на вежі літописний текст не подає ніяких вказівок.

У цьому ж ключі, ототожнивши літописний “столпъ” та білявинську вежу, висловився І. Крип’якевич: “Розбудовуючи Холм, Данило поставив посередині міста високу вежу, яка мала кам’яну підбудову, але в цілому була споруджена з дерева: це був перехідний тип споруди, в якому з’єднувалися камінь і дерево. Але недалеко під Холмом (у Білявино) Данило побудував “стовп” із самого каміння. З того ж часу походили, правдоподібно, кам’яні башти у с. Стовп’є”. Далі цікавий коментар останнього речення у поклику: “Поселення Стовп’є згадується вперше 1256 р. (?) – отже, з ранішого часу був там “стовп”, але муровані башти треба приписати Данилові”[82].

Не можна не згадати про висловлену в історіографії думку, яка ототожнює літописний “столпъ” з орлом та вежу в Стовпі. Таку атрибуцію запропонував В. Січинський: “Столпенська вежа стоїть на шляху з Люблина до Холму, правдоподібно на тому місці, де колись було місто Столпє, згадане в Іпатськім літописі під роком 1207 і 1213. Думають, що вежа була побудована батьком Данила – Романом Мстиславичем, отже в кінці XII ст. або в перших роках XIII ст. Першу історичну звістку про існування вежі коло Холму знаходимо в Іпатському літописі під 1259: “Стоить же столп поприща от города камен, а на нім орел камен изваян. Висота же камен десяти локот, с головами же й с подножьками 12 локот”. Що вежа була побудована ще до Данила, вказує літопис тим, що вежа “стоїть” але не “созда” її Данило, як це зустрічаємо в літописах в інших місцях”[83].

Видається, дослідника на таку думку наштовхнуло припущення, що стовпенську вежу збудували до Данила Романовича та вираз джерела “стоитъ же столпъ”, на якому він акцентує увагу, які один одного взаємно підкріплюють. Щоправда, його не збентежив відзначений у нього ж самого факт, що літописний стовп мав усього 12 ліктів (близько 6 метрів) висоти, в той час як збережена пам’ятка – 15 метрів.

Таке “доведення” подібності літописного “столпа” із білявинською вежею Д. Іловайського та нічим не обґрунтоване їх ототожнення М. Грушевського, І. Крип’якевича та М. Котляра чи атрибуція літописної пам’ятки як стовпенської вежі В. Січинського цілковито безпідставні. Очевидно, це відчув і сам М. Котляр, оскільки у пізнішому виданні відмовився від ототожнення літописного “столпа” з орлом із білявинською вежею[84].

Було запропоновано й іншу атрибуцію вежі в Білявині. Урсула Рушковська в 1976-1979 роках проводила вивчення її решток. Вона пов’язала появу пам’ятки з фундаційною діяльністю Юрія І Львовича, пропонуючи хронологію її побудови – 1292 та 1308 роки (на 1292 р. закінчується Галицько-Волинський літопис, а 1308 р. князь помер). Її основні арґументи такі: 1) у верствах, пов’язаних з побудовою та використанням вежі, переважає кераміка XIII та XIV століть; 2) Галицько-Волинський літопис нічого не згадує про будівництво вежі, тому вона, найімовірніше, мала бути зведена після 1292 р. – року, на якому закінчується джерело; 3) Юрій І Львович є найпершим кандидатом на її фундатора, оскільки докладав чимало зусиль для розвитку краю, а крім того він резидував у Холмі, де й був похований[85].

Сумніви викликає перша теза, що “столпъ” слід тлумачити як вежу, частину укріпленого замку. Львівський дослідник Володимир Александрович розглядає її появу як наслідок занадто вільного поводження із джерелом. На його думку, лаконічність літописного тексту не дає підстав для того, щоб бачити у “столпѣ” щось більше, ніж простий стовп з кам’яним різьбленням двоголового візантійського орла[86]. Відтак слід відмовитися від прочитання в даному випадку слова “столпъ” у значенні башта. Літописний текст справді свідчить, що тлумачення Л. Махновця, М. Котляра та їхніх попередників є історіографічним курйозом[87].

Наступна вежа згадується в літописі при описі облоги руськими князями литовського Ґродна.

Ґродно (1277): “столпъ бо бѣ каменъ. высокъ стоя перед вороты города. и бяхоу в немь заперлися Проузи и не бы(с) имь. мимо нь. поити. к городоу. побивахоуть бо со столпа того. и тако пристоупиша к немоу и взяша и. страхъ же великъ и оужасть паде на городѣ и быша аки мртвѣ. стояще на заборолѣхъ”[88]. Літописний текст показує, що й у цьому випадку головним призначенням вежі був обстріл ворожих позицій. При цьому слід відзначити: її взяття, незважаючи на значний психологічний ефект, так і не призвело до захоплення міста. Руські князі пішли від нього “не въспѣша ничего же”.

Чергове оповідання демонструє використання вежі також як самостійного укріплення, призначеного для укриття перед загрозою нападу переважаючих сил ворога.

Люблін (1287/1288): вежа оборонного монастиря біля міста: “повѣдаша Кондратови. рать идеть. к городоу. творяхоуть бо рать Литовьскоую. и пополошишася. и выбѣже Кондратъ во столпъ. ко мнихомъ. с бояры своими и слоугами. и Доунаи Володимировъ с нимъ”[89]. Подальші літописні згадки надто лаконічні і не дають можливості на підставі самого тексту робити якісь безпосередні висновки про властивості та призначення веж, крім того, що всі вони були побудовані з каменю.

Кам’янець (1289): “Князь же Волѡ(д)меръ [...] зроуби горо(д) на поустѡ(м) мѣстѣ нарицаемѣ(м) Льстнѣ, и наре(ч) имя емоу Каменець, зане бы(с) камена земля. създа(ж) въ не(м) сто(л)пъ каменъ высотою .зі. сажнеи. пѡ(д)бенъ оудивленїю всѣ(м) зрящи(м) на(н)”[90].

Берестя (1289): "в Берестїи же съз(д)а стлъпь каменъ высотою яко и Каменецкыи"[91].

Чарторийськ (1291/1289): "Того(ж). лѣ(т). в Черторыйскы в городѣ. заложи столпъ каме(н)"[92].

Як випливає з аналізу тексту Галицько-Волинського літопису, XIII ст. було періодом розвитку та удосконалення техніки будівництва різних типів оборонних споруд. Кам'яні оборонні вежі лише впроваджувались у життя. Укріплення цього зразка джерело подає в Холмі, Кам'янці, Бересті та Чарторийську, а також неруських Гродно та Любліні. Літопис згадує їх майже виключно при облозі міст, відтак звертає увагу на функції, які за мирних умов могли бути їм невластиві. Кам'яна вежа могла бути як частиною фортифікацій міста, так і самодостатнім укріпленням й використовувалась для обстрілу ворожих позицій, захисту перед переважаючими силами ворога; науці також відоме її використання як житлової споруди[93], подекуди на верхніх поверхах у ній облаштовували церкву. Церква на верхньому поверсі вежі є унікальним явищем, оскільки за збереженими архітектурними пам'ятками Західної України відома лише на прикладі вежі у Стовпі.

Практика функціонування міст Середньовіччя показує, що всі вони мали укріплення; власне це був один з елементів, який і робив їх сбме містом ("градом"), однак навіть найвищі мури самі по собі не забезпечували під час облоги. Те ж місто за різних обставин могли взяти, а могло воно й вистояти. Що ж робило місто укріпленим? Чи, розглядаючи функціонування міста на матеріалах Галицько-Волинського літопису, поставимо запитання інакше: як виглядало укріплене місто з погляду літописця і в яких термінах воно описувалось?

Коментуючи відому фразу про реакцію Данила Романовича на вимогу Менгухана дати йому Галич: "бы(с) в печали велицѣ. зане не оутвердилъ бѣ землѣ. еѣ (у Остр. і Четв. – "своея" – О.Б.) городы"[94], М. Котляр пише: "Коли незабаром після битви під Ярославом Орда висунула князеві ультиматум: "Дай Галич", – "Данило сильно засумував, тому що не укріпив міст своєї землі". Отже, князь будував міста й замки на випадок відбиття іноземної агресії, в даному випадку – ординської"[95]. Таким чином, дослідник переклав термін "оутвердити" як "укріпити" і пов'язав його зі словом "городы", однак потім надав йому несподіваного значення – будувати міста й замки". Цікаво, що на іншій сторінці тієї ж праці він переклав той же уривок інакше: "Як співчутливо пише галицький літописець, Данило "зажурився, що не встиг зміцнити свою землю фортецями"[96]. Тут акценти зміщено – термін "оутвердити" (перекладений як "зміцнити") пов'язаний вже не з "городы", а зі словом "землѣ". При такому прочитанні тексту джерела справді набуває логічного змісту пояснення "оутвердити" як "будувати міста й замки". Слід зауважити, що подібним чином читав це речення ще М. Грушевський: "Коли Данило і Василько були в Дороговську (зараз по Ярославській битві), прислав до них Могучій свого посла з жаданням: "дай Галич". Данило дуже тим зажурив ся, бо не укріпив своєї землі городами, і порадивши ся з своїм братом, постановив: не дам половини своєї отчини, але поїду сам до Батия"[97]. Подібним чином потрактував даний уривок у 1950 р. і російський дослідник В. Пашуто: "Он (Данило Романович – О. Б.) еще во время поездки к Батыю в Орду жалел «зане не утвердил бе земле своея городы», а позднее строил их много"[98]. Автор перекладу Іпатіївського літопису українською мовою Л. Махновець також подібним чином подає відповідний уривок із джерела: "Тим часом [хан] Могучій прислав посла свого до Данила й Василька, коли вони обидва були в [городі] Дороговську: «Дай Галич!» [І Данило] був у печалі

великій, тому що не укріпив він був землі своєї городами”[99]. Отже, таке прочитання має певну історіографічну традицію. Але наскільки воно справедливе? Яке значення вкладає літописець в термін “оутвердити”?

І. Срезневський подає такі значення слова “оутвердити”: “1) сдѣлать твердымъ, крѣпкимъ; 2) укрѣпить, снабдить укрѣпленіями; 3) укрѣпить, сдѣлать недоступнымъ; 4) поставить, водрузить; 5) воздвигнуть; 6) заключить, заточить; 7) установить; 8) постановить, рѣшить; 9) придать значеніе, дать силу; 10) сдѣлать тщательнымъ; 11) поддержать, подкрѣпить; 12) подтвердить; 13) скрѣпить, засвидѣтельствовать; 14) обуздать, наказать”[100]. Впадає в око, що воно назагал використовується на позначення дій людини. Галицько-Волинський літопис цілком підтверджує таке враження.

У літописі термін “оутвердити”, крім названого випадку, згадується ще три рази. Розглянемо їх.

Під 1259/1255 р. в розповіді про похід орд Куремси на Галицько-Волинську Русь, щодо Луцька говориться таке: “Потом же Коуремьсѣ стоящю оу Лоучка. створи Бъ чюдо велко. Лоуческъ бѣ не оутверженъ. и не оуряженъ. и сбѣгшимся во нь многимъ людемь. и бѣ бо зимѣ бывъши и водѣ велицѣ. ѡномоу же пришедшоу к Лоучьскоу. и не могшоу емоу преити. хотяше мостъ пріяти. гражаномъ же ѡ(т)сѣкшимъ мостъ. ѡн же порокы постави ѡ(т)гнати хотя. Бъ же чю(д) створи и сты Иванъ. и стыи Никола. вѣтроу же такоу бывшоу. яко пороком вѣргшоу вѣтроу же ѡбращаше камень на нѣ. пакы же мечющемъ. на нѣ крѣпко. изломися Бжиею силою пракъ. ихъ. и не оуспѣвше ничтоже. вратишася во станы своя”[101].

Чи означає те, що Луцьк був “не оутверженъ”, що він на момент облоги не мав укріплень? Якщо так, то чому тоді до нього тікали люди, чому Куремса вирішив поставити пороки – у що вони мали метати каміння, коли не було що розбивати? Безпосередній опис облоги, видається, вказує на інше значення терміну “оутвердити”, однак не розкриває його[102].

Наступного разу термін з’являється під 1261/1259 р. коли літопис розповідає про прихід Василька Романовича разом із Бурундаєм під стіни Холма: “пришедшимъ же имъ к Холмови. городъ же затворенъ бысть и сташа при(ш)дше к немоу. ѡдаль его. и не оуспѣша вои е(г) ничто же. бяхоуть бо в немь боярѣ и людье добрии. и оутвержение города крѣпко порокы и самострѣлы. Буранда же росмотровъ твердость корода. ѡже не мощно взяти его”[103]. Тут терміну “оутвердити” надано конкретного значення – він пов’язаний із наявністю у місті метальних машин (пороків) та самострілів, без яких оборона не могла бути ефективною. Повертаючись до опису облоги Луцька, можна витлумачити зазначену його “неутвердженість” браком не міських мурів, а оборонних пристроїв.

Таке ж тлумачення терміну мається на увазі й при описі облоги Кракова військом Льва Даниловича та його союзника Болєслава (1291/1289): “и нача Левъ. ѣздити ѡколо горо(д). абы емоу коуда мочно взяти горожаномъ грозоу подавая и не бы(с) мочно никоуда же. весь бо бяше. оучиненъ. ѡ(т) камени. и оутвержение. его не мало. порокы и самострѣлы. коловоротныи великими и малымы. посем же ѣха во станы своя”[104]. Тут не лише вказується, що “оутвержение” міста – це пороки і самостріли, а й виразно протиставляються “градъ”(міські мури) та “утвердження” – метальні пристрої: останні подаються як додаток до кам’яних стін.

Метальні пристрої – пороки як елемент укріплення міста згадуються і в ряді інших випадків.

Гостинне (1281/1282). Князі Конрад і Володимир Василькович облягають місто: “прилѣзъшимъ же имъ подъ заборолѣ. Ляховѣ поущахоуть на ня каменье. акы градъ сильныи [...] и тако взяша городъ. и поимаша в немь товара много. и полона бещисленное множество. а прокъ исѣкоша. и городъ ижжгоша”[105].

Сохачев (1282/1285): “и тако шедше. взяша Сохачевъ городъ. и поимаша в немь товара много. и челяди. а прокъ иссѣкоша”[106].

Краків (1290/1289): “ а в городъ нелзѣ бы(с) въѣхати ратными. зане боряхоу крѣпко из него порокы и самострѣлы. тѣм же немощно бы(с) пристоупити к немоу”[107].

Пороки і самостріли, таким чином, виступають як обов’язковий елемент оборони міста: їх брак свідчить про “неутвердженість” як це спостерігається на вказаному прикладі Луцька.

Виходячи з цього, можна повернутися до витлумачення літописного повідомлення про Данила Романовича, який “бы(с) в печали велицѣ. зане не оутвердилъ бѣ землѣ. еѣ (у Остр. і Четв. – “своея” – О.Б.) городы”. Незрозумілий набір літер “еѣ” між словами “землѣ” і “городы” в Іпатіївському списку вказує, що переписувач мав у руках або пошкоджений текст, або сам допустився якогось недогляду, тому слід прийняти різночитання Острозького та Четвертинського списків – “своея”. Форма “городы”, а не, скажімо, “городами” вказує, що слово вжито в знахідному, а не орудному відмінку. Тому вираз “не оутвердилъ бѣ землѣ. своея городы” слід перекладати так, як це робить М. Котляр у першому випадку: “не укріпив міст своєї землі”. Відтак немає ніяких підстав розглядати цю фразу як ствердження того, що Данило Романович у той час будував міста і замки: вона свідчить лише про те, що вже існуючі міста не були укріплені. З огляду на з’ясований зміст використовуваного в тексті літопису терміну “оутвердити” в значенні забезпечення міста належною кількістю оборонних пристроїв – пороків та самострілів, літописний запис 1261 р. слід тлумачити так: князь Данило Романович зажурився, що в умовах виснажливої боротьби за відновлення своєї влади над Галицькою землею та Волинню, яка спалахнула з новою силою після монгольської навали, він не зміг приділити належної уваги розбудові оборонної інфраструктури своїх міст після знищень 1241 р.

Доповнити образ укріпленого міста може ще один термін – “оукрѣпити”. Він використовується у літописі лише декілька разів, проте дуже яскраво засвідчує важливість людського фактору для успішної оборони міста. Уперше його вжито 1229/1230 р. Саме того року Данилові Романовичу черговий раз вдалося захопити Галич. Вигнані угорський королевич Андрій і боярин Судислав йдуть в Угорщину. Там останній радить королю Белі: “и Соудиславоу глще непрестаньно. изѣидете на Галичь. и приимете землю Роускоую Аще не поидеши. оукрѣпять(с) на ны”[108]. Літопис прямо не вказує як будуть “укріплюватися” Данило та його прибічники, тому зрозуміти конкретний зміст, вкладений тут у це слово неможливо. Принаймні не йшлося про будівництво міських мурів, оскільки ті навколо Галича вже існували. Очевидно, мова йде про збір військової сили, накопичення достатньої кількості зброї та боєприпасів, виготовлення тих же пороків[109]. У цьому ж оповіданні літопис вживає ще один термін “крѣпитися”. Прийшовши з військом під Галич, угорський король послав посланця до міста: “и воспи посолъ гл(с)мъ велико(м) [...] Дь(м)янъ (воєвода Данила Романовича – О.Б.) же ѡдинако крѣпяшеся [...] а Бѣла изнемогаше. и поиде ѡ(т) града”[110]. Тут не вказано на конкретне значення слова, проте подано дві вказівки: за першою воно пов’язане з моральним та фізичним станом оборонців міста, в другому випадку як антонім до нього подається слово “изнемогати”, що підтверджує попередній висновок.

Наступного разу термін з'являється 1249/1245 р. при описі битви під Ярославом. В одному з епізодів Данило Романович "посласта же Андрѣа (воєводу – О.Б.)" до обложеного міста, в якому перебували його воїни, "да я видитъ и оукрѣпить. гра(д). яко оуже близъ есть сп(с)ние ихъ"[111]. Подібно літописець висловлюється й вкладаючи також в уста Данила Романовича такий зворот промови перед військом, яке готувалось до облоги чеської Опави (1254/1253): "оукрѣпите ср(д)ца ваша. и подвигнете ѡроужье свое на ратнѣѣ. сими же словы оукрѣпивъ ѣ"[112].

Важливим є й той факт, що описуючи добре укріплене місто, літописець головну увагу звертає не на міські мури, а на "добрих воїнів", які мали його захищати. Для прикладу наведемо опис Володимира під 1231/1232 роком: "пришедшоу же емоу (угорський король – О.Б.) Володимерю. дивившоуся емоу рекъшоу. яко така гра(д). не изхобрѣтохъ ни в Нѣмѣчкыхъ странахъ. тако соущоу ѡроужьникомъ стоящимь на немь. блистахоуся щити и ѡроужници подобни солнцю". Однак, незважаючи на це, воєвода Мирослав уклав з королем мирну угоду, за що Данило і Василько йому дорікають: "порокъ же емоу имоуще великъ ѡ(т) обою братоу. пошто миръ створи. соущю ти. с великими вои" [113].

Саме з людським фактором пов'язується міцність й у наступному пасажі: "изряддивше же ся и тако поидоша. Василко же поиде свои(м) полкомъ. а Желиславъ свои(м) полкомъ. а Доунаи своимъ полкомъ. Кондратъ же князь с Ляхы своимъ полкомъ а Тюима свомъ полко(м). и тако идяхоу с великою крѣпостью оусердьно" (1281/1282)[114].

Наведені приклади вказують й на інший важливий компонент укріплення міста – присутність у ньому значної кількості війська, яке завдяки високому бойовому духові могло чинити належний опір.

Узагальнюючи образ укріпленого міста в баченні літописця, можна ствердити, що він описується двома термінами: "оутвѣрдити" та "оукрѣпити" (як варіант виступає "крѣпитися"). Перший із них означає наявність у місті достатньої кількості оборонних пристроїв – пороків та самострілів, а другий – достатнього числа добре озброєних та сильних духом воїнів, що в сукупності й творить літописний образ укріпленого міста.

Розгляд термінології міських оборонних споруд на матеріалі Галицько-Волинського літопису засвідчує їх поділ на оборонні споруди дитинця та власне міста. Джерело послідовно розрізняє "градъ" та "дѣтинецъ", причому невдалі оборонні досвіди останнього, незважаючи на те, що він міг бути відділений від міста навіть ровом та підйомним мостом, змушують вважати оборонну функцію не найважливішою для нього. Показаний на конкретних прикладах зміст термінів "градъ" та "стѣна граднаа", якими описано оборонні споруди власне міста, засвідчує охоплення ними насипних валів, мурів чи аналогічних дерев'яних конструкцій та "заборол" як завершення останніх. "Ѡстрогъ" і "ѡсѣкъ" як конструкції багато в чому подібні, хоча між ними є відмінності. "Ѡсѣкъ", виходячи з літописного тексту, завжди споруджувався в лісі, тоді як "ѡстрогъ" пов'язувався з міськими укріпленнями. Поруч із захисними спорудами джерело також згадує "грады", які довкола міста споруджували нападники. Лаконічні літописні характеристики цих "градовъ" не дають можливості визначити їхній вигляд та способи використання. Можна лише вказати, що головне їх призначення полягало в захисті нападників під час облоги та ізоляції обложених.

Як випливає з аналізу тексту Галицько-Волинського літопису, XIII ст. було періодом розвитку та удосконалення техніки будівництва різних типів оборонних споруд. Кам'яні оборонні вежі лише впроваджувались у життя. Укріплення цього типу дже-

рело фіксує в Холмі, Кам'янці, Бересті та Чарторийську, а також неруських Гродно та Любліні. Літопис згадує їх майже виключно при облозі міст, відтак звертає увагу на функції, які за мирних умов могли бути їм невластиві. Кам'яна вежа могла бути як частиною фортифікацій міста, так і самодостатнім укріпленням й використовувалась для обстрілу ворожих позицій, захисту перед переважаючими силами ворога; науці також відоме її використання як житлової споруди, подекуди у ній облаштовували церкву.

Людський компонент в літописному образі укріпленого міста репрезентований термінами "оутвѣрдити" та "оукрѣпити", перший з яких означає наявність достатньої кількості оборонних пристроїв – пороків та самострілів, другий – достатнього числа добре озброєних та сильних духом воїнів, що в сукупності й творить літописний образ укріпленого міста.

ДОДАТОК 1

ПОРІВНЯННЯ ПОДАНИХ У ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОМУ ЛІТОПИСІ МІСТ ІЗ ХАРАКТЕРИСТИКОЮ "ГРАДЪ" І БЕЗ НЕЇ

міста, згадані з характеристикою "градъ"

1. Берестя
2. Белз
3. Бєльськ
4. Бузький
5. Відень
6. Вишгород
7. Возвягль
8. Володимир
9. Вороута
10. Всеволож
11. Галич
12. Глубичич
13. Городок
14. Гостинне
15. Ґродно 16. Губин
17. Данилів
18. Деревич
19. Дорогичин
20. Дубно
21. Дядьків
22. Єздов
23. Звенигород
24. Інеперць
25. Каліш
26. Кременець
27. Кам'янець
28. Київ
29. Кобрин
30. Кобуд
31. Козельськ
32. Козлія
33. Колодяжне
34. Краків
35. Кудин
36. Лисець
37. Луцьк
38. Люблін
39. Любомль
40. Львів
41. Медвежа Голова
42. Мельниця
43. Небль
44. Новогрудок
45. Опава
46. Переворeськ
47. Перемишль
48. Переяслав
49. Пінськ
50. Пісочне
51. Рай
52. Рига
53. Рязань
54. Сандомир
55. Сємоць
56. Сновськ
57. Сосниця
58. Сохачев
59. Стіжок
60. Твереметь
61. Тинець
62. Торчеськ
63. Угровеськ
64. Хоробор
65. Холм
66. Чарторийськ
67. Червен
68. Чернігів
69. Ярослав

міста, згадані без характеристики “градъ”

1. Аішовно
2. Андріїв
3. Арбузовичі
4. Бакота
5. Біле
6. Білобережжя
7. Биковен
8. Брашув
9. Брянськ
10. Бузьк
11. Вавилон
12. Василів
13. Верещин
14. Візольж
15. Віслок
16. Вишня
17. Влодава
18. Волковийськ
19. Вослонім
20. Вроцлав
21. Гай
22. Глухів
23. Грабовець
24. Грубешів
25. Дорогобуж
26. Єрусалим
27. Жидичин
28. Завихвост
29. Збараж
30. Здитов
31. Злина
32. Коломия
33. Комов
34. Курськ
35. Кучелемин
36. Любачів
37. Меджибіж
38. Мельник
39. Моклеків
40. Новгород
41. Олешшя
42. Орельськ
43. Перемиль
44. Пересопниця
45. Плісненськ
46. Пожег
47. Полонне
48. Полоцьк
49. Полтовийськ
50. Принськ
51. Путивль
52. Рим
53. Рушковичі
54. Середа
55. Сірмій
56. Скаришів
57. Слуцьк
58. Смоленськ
59. Спіш
60. Старгород
61. Степань
62. Стовп
63. Суздаль
64. Су рож
65. Сянок
66. Теребовля
67. Тернава
68. Тихомль
69. Торжок
70. Туров
71. Ухані
72. Хомора
73. Чернятин
74. Шумськ
75. Щекарів
76. Щекотов

[1] Типовий опис оборонних споруд міста Галицько-Волинської Русі подає Микола Котляр: “Структура і зовнішній вигляд галицьких і волинських міст були загалом характерними для Південної Русі, однак [...] мали місцеві особливості. Здебільшого таке місто складалося з обнесеного валами чи (в рідкісних випадках) кам’яними стінами з баштами і оточеного наповненими водою ровами “дитинця” або “града”, в середині якого стояли княжий палац або будинок намісника чи коменданта, соборний храм та інші церкви, добротні житла бояр, дружинників, заможних городян – так званого міського патриціату. Для будівництва “града” звичайно обирали узвишшя, “гору”, звідки він домінував над “підгороддям”, або “підзамчем”, тобто передмістям, яке давньоруські літописці називали посадом. [...] Посад також був укріплений, але легким дерев’яним острогом. У ньому в чепурних, зазвичай прикрашених різьбленням будиночках мешкали ремісники й торговці, там же тулилася в злиденних хижах біднота. Головний ринок міста, “торг”, за означенням літописців, теж розміщувався на посаді”: Котляр М. Галицько-Волинська Русь (Україна крізь віки: у 15-ти т. Т. 5). – К., 1998. – С. 295.

[2] Див. порівняння поданих у літописі міст із характеристикою “градъ” і без неї у Додатку 1.

[3] Тут і далі дати Іпатіївського списку Галицько-Волинського літопису подаються наступним чином: спочатку літописна дата події, потім відкоригована дата події за Михайлом Грушевсь-

ким: Грушевський М. Хронольоґія подій Галицько-волинської літописи // Записки Наукового товариства імени Шевченка (надалі – Записки НТШ). – Львів, 1901. – Т. 41. – С. 1-72. Якщо літописна дата і дата відкоректована М. Грушевським збігаються, подається тільки одна дата.

[4] Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (надалі – ПСРЛ). – М., 1998. – Т. 2. –Стб. 718-719.

[5] Там же. – Стб. 781.

[6] Там же. – Стб. 785.

[7] Там же. – Стб. 786.

[8] Там же. – Стб. 752.

[9] Там же. – Стб. 756, 757.

[10] Там же. – Стб. 780.

[11] Там же. – Стб. 839.

[12] Там же. – Стб. 849.

[13] Там же. – Стб. 850.

[14] Там же. – Стб. 852-853.

[15] Там же. – Стб. 873.

[16] Там же. – Стб. 755, 756, 757.

[17] Там же. – Стб. 852.

[18] Там же.

[19] Там же. – Стб. 878.

[20] Там же. – Стб. 885-886.

[21] Там же. – Стб. 935-936.

[22] Саме ним – легким дерев'яним, як зазначалося, на думку М. Котляра, був оточений ремісничий посад.

[23] Срезневскій И. Матеріалы для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ. – Санктпетербургъ, 1902. – Томъ второй: Л.-П. – Стб. 744.

[24] Там же. – Стб. 745.

[25] Оскільки "ѡстрожная врата" є органічною частиною "ѡстрога" (принаймні видаються такими в прочитанні І. Срезневського) і водночас вони є частиною "стѣны градной", то виходить, що остання є легким дерев'яним "ѡстрогомъ", "частоколом".

[26] Ипатьевская летопись. – Стб. 725.

[27] Там же. – Стб. 459-460.

[28] Термін "врата" згадується у літописі 24 рази. У трьох випадках він виступає як власна назва, в решті – як елемент міських укріплень, з'являючись при описах облоги Червена, уже згаданого Звенигорода, Галича, Каліша, Києва, Ярослава, Опави, Сандомира та Ґродна. Тут привертають увагу три використання словосполучення "врата градная". Уперше його вжито на означення входу в укріплення, створене на церкві св. Богородиці в Галичі під час облоги міста Мстиславом Удатним (1219/1221): "бившимъ же ся имъ ѡ врата градная. и возбѣгоша же на комары црквныя" (Ипатьевская летопись. – Стб. 738). При описі облоги Каліша (1229) "врата градьская" виступають як елемент міських укріплень: "не приятъ бы(с) градъ томь дни идоущоу же камению со забралъ яко дождоу силноу. стоящимъ имъ в водѣ. дондеже сташа на соусѣ. на метаном камении. и возводныи мостъ. и жеравець вожьгоша. Ляхове же врата ѡдва оугасиша градьская" (Там же. – Стб. 755). Ще раз літописець використовує цей термін, розповідаючи про облогу руськими князями міста Ґродна (1277): "и начаша собѣ промышляти. ѡ взятьи города. столпъ бо бѣ каменъ. высокъ стоя перед вороты города. и бяхоуся в немь заперлися Проузи и не бы(с) имь. мимо нь. поити. к городоу. побивахоуть бо со столпа того" (Там же. – Стб. 878).

Не можна не помітити, що терміни "врата граднаа" і "ѡстрожная врата" функціонально

тотожні – вони описують ту ж оборонну конструкцію. Це може слугувати підтвердженням висловленої вище пропозиції розглядати термін “ѡстрожная врата” як словосполучення, що описує спеціальну конструкцію, а не вказує на належність її до “ѡстрога”.

[29] Котляр М. Галицько-Волинська Русь. – С. 188.

[30] Fry P.S. Castles of the British Isles. – London, 1990. – P. 67.

[31] Ипатьевская летопись. – Стб. 810-811.

[32] Срезневскій И. Матеріалы... – Стб. 753-754.

[33] Ипатьевская летопись. – Стб. 798.

[34] Там же. – Стб. 827.

[35] Там же. – Стб. 882.

[36] Там же. – Стб. 784.

[37] Срезневскій И. Матеріалы для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ. – Санктпетербургъ, 1912. – Томъ третій. Р-Я и дополненія. – Стб. 579.

[38] Ипатьевская летопись. – Стб. 147.

[39] Там же. – Стб. 181.

[40] Там же. – Стб. 515.

[41] Срезневскій И. Матеріалы. – Т. 3. – Стб. 579.

[42] Для порівняння можна навести опис оборони київського князя Мстислава на Калці (1223): “сам бо великїи кнзь Мьстиславъ Києвьскїи видя зло (монголи розгромили дружини Мстислава Удатного та Данила Романовича – О.Б.) не движеся никакоже с мѣста. стал бо бѣ на горѣ. на(д) рѣкою Калкою. бѣ бо мѣсто каменисто. и туто оучиниша горо(д) с кольє(м). и бися с ними (монголами – О.Б.) из града” (Лаврентьевская летопись. Вып. 3: Приложение: продолжение Суздальской летописи по Академическому списку // ПСРЛ. – Л., 1928. – Т. 1. – Стб. 508). Літопис не використовує терміну “столпьє”, але саме його можна використати для характеристики “города” київського князя.

[43] У Острозькому та Четвертинському списках Галицько-Волинського літопису слово “столпьє” використано для позначення власної назви поселення. Перший раз його вжито при переліку міст, які забрав собі Олександр Всеволодович на волинському Забужжі (1205/1210), а другий – при переліку міст, які Данило Романович відібрав від краківського князя Лєшка (1213/1219). В обох випадках йдеться про одне і те ж місто – Стовп. В обох випадках Іпатіївський список так і іменує його – “Столпъ”, однак Острозький та Четвертинський називають його “Столпъе”: Ипатьевская летопись. – Стб. 721, 732. П. Раппопорт чомусь вважає прочитання останніх списків ближчим до архетипу і віддає йому перевагу: Раппопорт П. Волынские башни // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1952. – № 31. – С. 212. Очевидно, у випадку Острозького та Четвертинського списків і відомого вченого визначальну роль відіграла сучасна (польська) назва поселення – Stołpie. Видається, переписувач протографа Острозького (чи самого) списку звірив текст з картою Польського Королівства і відкоригував назву. Варто відзначити, що менш “творчий” Феодосій Софонович (XVII ст.) у своїй компіляції списку Іпатіївської групи залишив оригінальну назву – “Столпъ”: Софонович Ф. Кройніка о Русі // Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992. – С. 129, 131.

[44] Його нема у “Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст.”: Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – К., 1978. – Т. 2. – С. 389.

[45] Словник. – С. 389. Кількість наведених тлумачень не виглядає вичерпною. Сумнівною є і правомірність єдиного прикладу на підтвердження другого варіанту значення: “Пишемъ вашей милости, ижъ билъ намъ чоломъ попъ Вавила отъ святого Спаса отъ Столъпа, а сказываетъ, что дей обидь чинитъся ему вельми много (Холм, 1440. Арх[ивъ] Ю[го-]З[ападной] Р[уси] 1/VI, 5)”: Словник. – С. 389. “Столъп” тут стосується не храму, а існуючого нині с. Столп’є в околицях Холма.

[46] Термін "ѡстолпи" також не фіксується у "Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст."

[47] Раппопорт П. Древние русские крепости. – М., 1965. – С. 44.

[48] "Словарь русского языка XI–XVII вв." серед інших значень терміну "ѡхабитися" подає варіант: "остеречься, поберечься", як приклад використання у цьому варіанті значення наводячи щойно процитоване речення: Словарь русского языка XI–XVII вв. – М., 1988. – Вып. 14. – С. 80.

[49] Ипатьевская летопись. – Стб. 801, 802, 805.

[50] Там же. – Стб. 852.

[51] Там же. – Стб. 737, 738.

[52] Там же. – Стб. 830.

[53] Сіцінський Ю. Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст. (Історично-археологічні нариси). – Кам'янець-Подільський, 1994. – С. 75-79. Вперше праця опублікована 1928 р. у Києві.

[54] Там само. – С. 78.

[55] Могитич І., Могитич Р. Архітектура Галицької землі княжого періоду // Народознавчі зошити. – 2000. – №2 (32). – С. 210.

[56] Там само. – С. 211.

[57] І. Кутиловська припускала, що вежа могла бути збудована у X-XII століттях: Kutyłowska I. Nowe dane o budowlach wieżowych tzw. "Wołyńskiego typu" // Najważniejsze odkrycia archeologiczno-architektoniczne Chełma i okolic. – Chełm, 1997. – S. 70. І. та Р. Могитичі пов'язали спорудження стовпенської вежі з фундаційною діяльністю Романа Мстиславича напр. XII ст.: Могитич І., Могитич Р. Архітектура Галицької землі. – С. 210. Іншу версію висунув львівський дослідник Володимир Пшик. На його думку фундатором пам'ятки був візантійський імператор Олексій III Ангел, який шукав притулку у Романа Мстиславича, після захоплення Константинополя хрестоносцями. Таким чином, час будівництва вежі мав припадати на поч. XIII ст.: Пшик В. Про перебування візантійського імператора Олексія III Ангела на Галицько-Волинських землях // Республіканець. – 1994. – № 3-4. – С. 49-56. М. Котляр датує пам'ятку XIII ст.: Котляр М. Галицько-Волинська Русь. – С. 305. А Л. Махновець припускав, що її спорудили напр. XIII ст.: Літопис Руський. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. – К., 1989. – С. 371. П. Раппопорт вважав, що стовпенську вежу збудували не раніше середини XIII – не пізніше поч. XIV ст., найімовірніше за правління Данила Романовича: Раппопорт П. Волынские башни. – С. 218-219.

[58] Вежу у Стовпі він датує XIII ст.

[59] Диба Ю. Каплиця на вежі в Столп'ї та її волинські аналоги // Do piękna nadprzyrodzonego. Sesja naukowa na temat rozwoju sztuki sakralnej od X do XX wieku na terenie dawnych diecezji chełmskich Kościoła rzymskokatolickiego, prawosławnego, greckokatolickiego. – Chełm, 2003. – T. 1. – S. 36-51. Пор.: Александрович В. Володимир часів князя Данила Романовича. Вступні нотатки до непоцінованого періоду історії міста // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України та Волині. Збірник наукових праць. Матеріали XIV Волинської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 13-й річниці Незалежності України та 680-й річниці надання Володимиру-Волинському Магдебурзького права. м. Володимир-Волинський, 2004 р. – Луцьк, 2004. – С. 3-4.

[60] Ипатьевская летопись. – Стб. 844.

[61] Літопис Руський. – С. 418.

[62] Котляр М. Галицько-Волинська Русь. – С. 240.

[63] Срезневскій И. Матеріалы для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ. –Санктпетербургъ, 1893. – Томъ первый: А.-К. – Стб. 89, 90.

[64] Словарь русского языка XI–XVII вв. – М., 1975. – Вып. 1. – С. 186-188.

[65] Там же. – М., 1975. – Вып. 2. – С. 174.

[66] Кінан Е. "Словник російської мови XI–XVII століть" // Кінан Е. Російські історичні міфи. – К., 2001. –С. 251-253.

[67] Словник староукраїнської мови XIV–XVст. – К., 1977. – Т. 1. – С. 89.

[68] Характерний поданий упорядниками приклад: "обицоуємъ... присѣгы... господарѣ нашого мл(с)тивого при тоу(м)то голдѣ вызнанныи єго листомъ потвєрждєныи оуставичнии бєзъ прєстанїє вѣчнии бачити стєрєчи и вирниыи накаждыи ча(с) ховати": Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – К., 1977. – Т. 1. – С. 89.

[69] Словник. – Т. 1. – С. 172.

[70] Пріцак О. Іпатський Літопис та його роля в реставрації української історичної пам'яті // Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967-1973). – Кембридж; Ню-Йорк, 1973. – С. 50; Клосс Б. Предисловие к изданию 1998 г. // Ипатьевская летопись. – С. G.

[71] Клосс Б. Предисловие. – С. J.

[72] Пуцько В. Літописне оповідання про місто Холм // Український історичний журнал (надалі – УІЖ). – 1997. – № 1. – С. 118.

[73] Ипатьевская летопись. – Стб. 845.

[74] Літопис Руський. – С. 419.

[75] Котляр М. Галицько-Волинська Русь. – С. 240.

[76] Котляр Н. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX-XIII вв. – К., 1985. – С. 155.

[77] Галицько-Волинський літопис. Переклад і післямова Леоніда Махновця // Жовтень. – 1982. – № 7. – С. 60.

[78] Ruszkowska U. Późnośredniowieczna wieża murowana w Chełmie-Bieławinie // Chełm i chełmskie w dziejach. – Chełm, 1996. – S. 245.

[79] Иловайский Д. Даніилъ Романовичъ Галицкій и начало Холма // Пам'ятники русской старины в западныхъ губернияхъ. – Санктпетербургъ, 1885. – Вып.7: Холмская Русь. – С. 4.

[80] Грушевський М. Історія України-Руси: В 11т., 12 кн. – К., 1992. – Т. 2. – С. 382.

[81] 1 лікоть приблизно дорівнював 50 см., відповідно 12 ліктів – 6 метрам.

[82] Докладно зрозуміти, що мав на увазі І. Крип'якевич, говорячи про муровані башти, а не башту у Стовпі, складно. Холмський єпископ XVII ст. Яків Суша стверджував про існування в давні часи чотирьох веж, які втім не збереглися до його часу. Коментар І. Крип'якевича до окремих розділів книги єпископа дозволяє наблизитися до розуміння несподіваного твердження. Так, в іншій своїй праці він писав: "Суша займився також славними холмськими вежами, які щасливо збереглися й до наших часів (виділення моє – О.Б.); він не знав і згадки в літописі в часах Данила, – і присвятив їм цілий трактат, з різними здогадами про їх походження": Крип'якевич І. Перший історик Холмщини (єпископ Яків Суша) // Наша Батьківщина. – 1939. – № 2. – С. 35-36. Далі наведено витяги з трактату Я. Суші, у яких йдеться про білявинську та стовпенську вежі. Можна припустити, що І. Крип'якевич, говорячи про "муровані башти", мав на увазі насамперед саме ці дві вежі – стовпенську та білявинську, перша з яких справді збереглась до нашого часу, а другу знищили 1944 р. Проте можливе й інше пояснення. Відомий український архітектор та історик Володимир Січинський у своїх працях подавав такі дані: "Столпенська вежа займає місце одного з кутів чотирикутнього валу. На двох інших кутах цього валу були дві інші муровані вежі, але в 30-их роках XIX ст., коли російська влада будувала шосейну дорогу, варварським способом зовсім розібрала одну з веж для потреб дороги [...] а в другій вежі знищили верхні частини мурів": Січинський В. Місто Холм. – Краків,1941. – С.18. Про це ж він писав у ранішій своїй праці: Січинський В. Архітектура старокняжої доби (X–XIII ст.) – Прага,1926. – С. 29.

Втім, наскільки можна здогадуватись, сам В. Січинський запозичив цю інформацію зі статті про холмські вежі із енциклопедії, виданої у Варшаві в середині XIX ст. На це вказує текстологічна подібність викладів. В енциклопедії, зокрема, йдеться: "Druga wieża stoi we wsi Stołpi, w jednym narożniku czworokątnego z ziemi usypanego oszańcowania. [...] W drugim narożniku tego oszańcowania, są znaczne jeszcze ślady innej podobnej wieży, trzecia miała być na samym kierunku drogi i przy jej przeprowadzaniu zburzoną została całkowicie": Encyklopedyja powszechna. – Warszawa, 1861. – T. 5. – S. 212. Можливо, стверджуючи, про збудовані Данилом Романовичем у Стовпі муровані башти І. Крип'якевич спирався саме на цю історіографічну традицію.

[83] Січинський В. Місто Холм. – С. 17-18.

[84] Котляр М. Галицько-Волинська Русь. – С. 240.

[85] Ruszkowska U. Późnośredniowieczna wieża. – S. 259-261.

[86] Ałeksandrowycz W. Sztuka XIII-wiecznego Chełma. Zasadnicze problemy badawcze // Do piękna nadprzyrodzonego. – S. 54.

[87] Симптоматично, що у своєму словнику І. Срезневський даний літописний уривок поряд з іншими наводить для характеристики слова "столпъ" в значенні – колона, стовп. Таким чином, він також тлумачив цей монумент не як башту, а як колону, що підтримувала скульптуру орла: Срезневскій И. Матеріалы. – Т. 3. – Стб. 579. Подібно трактує пам'ятку як стовп, а не вежу, компілятор руського літопису Ф. Софонович (XVII ст.): "от города поприще поставилъ (Данило Романович – О.Б.) столпъ каменныи и на немъ орелъ каменныи выбитыи. Высота того каменного ѡрла десятъ локти з головою и с подножкомъ двенатцать локти" (Софонович Ф. Кройніка. – С. 155), послідовно розрізняючи зміст термінів "столпъ" та "вєжа" (у значенні башта), на відміну від літописця, який часто використовує перший термін на позначення оборонної споруди – вежі.

[88] Ипатьевская летопись. – Стб. 878.

[89] Там же. – Стб. 910.

[90] Там же. – Стб. 925.

[91] Там же. – Стб. 927.

[92] Там же. – Стб. 938.

[93] Fry P. S. Castles. – P. 102-111.

[94] Ипатьевская летопись. – Стб. 805-806.

[95] Котляр М. Галицько-Волинська Русь. – С. 241.

[96] Там само. – С. 203.

[97] Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К., 1992. – Т. 3. – С. 64.

[98] Пашуто В. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950. – С. 164.

[99] Літопис Руський. – С. 404.

[100] Срезневскій И. Матеріалы. – Т. 3. – Стб. 1306-1307. Цікаво, що серед прикладів до терміну укладач наводить також і варіанти зі словом "земля", але словосполучення "утвердити землю" подається для підтвердження характеристики терміну в значенні "створити" ("воздвигнуть"): "– Оутвьрьдивы землю словъмь своимь. Мин. 1097 г. л.84. Бже вседержителю..., иже оутвержеи ни на чем же землю повелѣнїем' си. Жит. Стеф. Перм. 762" (Там же).

[101] Ипатьевская летопись. – Стб. 841-842.

[102] Пор. тлумачення цього уривку, яке запропонував В. Пашуто: "Не смогли татары (Куремсы) взять и другой город – столицу Восточной Волыни (sic – О.Б.) – Луцк, хотя он в ту пору был "не утвержен и не уряжен", т.е. не имел княжеской "засады": Пашуто В. Очерки. – С. 189).

[103] Ипатьевская летопись. – Стб. 851.

[104] Там же. – Стб. 935.

[105] Там же. – Стб. 885-886.

[106] Там же. – Стб. 891.

[107] Там же. – Стб. 934.

[108] Там же. – Стб. 760.

[109] "Словарь русского языка XI–XVII вв." подає такі значення слова "крѣпитися": "1) Делаться более сильным; укрепляться. Укреплять (оборонительные сооружения), создавать укрепления. 2) Держаться твердо, непоколебимо, проявлять стойкость, мужество, видержку. 3) Обордрять себя": Словарь русского языка XI–XVII вв. – Москва, 1981. – Вып. 8. – С. 30-31. І. Срезневський подає лише одне значення слова "окрѣпляти" – "вооружать": Срезневскій И. Материалы. – Т. 2. – Стб. 652.

[110] Ипатьевская летопись. – Стб. 760-761.

[111] Там же. – Стб. 801.

[112] Там же. – Стб. 822.

[113] Там же. – Стб. 765, 766.

[114] Там же. – Стб. 885.

Олександр Баран.
Образ укріпленого міста в Галицько-Волинському літописі.

На основі аналізу Галицько-Волинського літопису у статті висвітлюється функціонування урбаністичної термінології у книжному середовищі княжих часів. Особливу увагу приділено розгляду термінології міських укріплень, міста як поселення. Зроблено спробу встановлення коректних тлумачень урбаністичних термінів літопису в контексті вивчення цілісного бачення образу міста.

Oleksandr Baran.
An image of fortificated city in Galician-Volynian Chronicle.

On the basis of Galician-Volynian Chronicle, functioning of urban terminology in scribe environment of medieval times is elucidated in the article. Special attention is dedicated to investigation of terminology of cities fortifications, a city as a settlement. An attempt of giving correct explanations of urban terms of the chronicle in the context of studying of integral vision of the city image has been made in the article.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
ДРОГОБИЦЬКИЙ ОСЕРЕДОК УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО
ТОВАРИСТВА ІМЕНІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО
ІНСТИТУТ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ
(Дрогобицька філія)

ДРОГОБИЦЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК

Засновано 1994 року

Випуск IX

Дрогобич
КОЛО
2005

ББК – 63,3 (4 УКР)
УДК 908 (477.83) (082)
Д – 75

Рекомендовано до друку Вченою радою
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Збірник зареєстровано Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України. Свідоцтво сер. КВ, № 5063 від 23.04.2001 р.

Постановою Президії ВАК України (№ 2-05/9 від 14.11.2001 р.) збірник включено до Переліків наукових видань ВАК, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з історичних наук (Бюллетень ВАК України. – 2001. – № 6. – С.12).

Редакційна колегія:
Володимир Александрович, доктор істор. наук, професор;
Любомир Винар, доктор істор. наук, професор (США);
Леонтій Войтович, доктор істор. наук, професор;
Леонід Зашкільняк, доктор істор. наук, професор;
Ярослав Ісаєвич, доктор істор. наук, професор, академік НАН України;
Михайло Кріль, доктор істор. наук, професор;
Леонід Мацкевий, доктор істор. наук, професор;
Валерій Скотний, доктор філос. наук, професор;
Віталій Тельвак, канд. істор. наук, доцент;
Леонід Тимошенко, канд. істор. наук, професор (головний редактор).

Літературне редагування Петро Мацьків, Орест Пілько
Переклад англомовних текстів Олег Шалата

Д – 75 **Дрогобицький краєзнавчий збірник** / Ред. кол. Л.Тимошенко (голов. ред.), В.Александрович, Л.Винар, Л.Войтович, Я.Ісаєвич та ін. – Вип. IX. – Дрогобич: Коло, 2005. – 620. с.

Дев'ятий випуск "Дрогобицького краєзнавчого збірника" репрезентований документальними матеріалами, статтями і повідомленнями, оглядами та рецензіями з актуальних проблем історії України та суміжних країн, історичного краєзнавства, археології, джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін. Збірник присвячено 150-річчю від дня народження Івана Франка.

ISBN XXXXXXXXX

Drohobych Regional Studies / Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University. – Vol.IX. – Drohobych: Kolo, 2005. – 620 p.

The eighth volume of the "Drohobych Regional Studies" is represented by the documentary materials, articles and announcements, reviews and comments on the actual problems of history of Ukraine and the adjacent countries, historical studies of the local lore, archaeology, source study, historiography and special historical disciplines. Study dedicated to the 150 anniversary from the birth of Ivan Franko.

ISBN XXXXXXXXX

© Дрогобицький державний
педагогічний університет ім.І.Франка, 2005.
© Українське Історичне Товариство, 2005.
© Видавництво "Коло", оформлення, 2005.

Зміст

ФРАНКОЗНАВСТВО

Ігор СМУТОК
ФРАНКИ В ОЗИМИНІ У XVIII ст. 11

Петро СІРЕДЖУК
ДЕЩО ПРО ІМ'Я ТА ПРІЗВИЩЕ ФРАНКО 16

Юрій СТЕЦИК
ІСТОРІЯ НАГУЄВИЧ – РОДИННОГО СЕЛА ІВАНА ФРАНКА (ДО КІНЦЯ XVIII ст.) 18

Володимир ГАЛИК
АРХЕОГРАФІЧНІ ТА ЕТНОГРАФІЧНО-ФОЛЬКЛЬОРНІ ЗНАХІДКИ ІВАНА ФРАНКА НА ТЕРИТОРІЇ ДРОГОБИЦЬКО-САМБІРСЬКОГО ПІДГІР'Я: СПРОБА КАТАЛОГІЗАЦІЇ 31

Світлана БІЛА
ЦЕРКОВНІ БРАТСТВА ГАЛИЧИНИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ІВАНА ФРАНКА 39

Віталій ТЕЛЬВАК
ВЗАЄМИНИ ІВАНА ФРАНКА ТА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В ІСТОРІОГРАФІЧНІЙ ТРАДИЦІЇ 48

Лідія ТИМІШ
НАУКОВА СПАДЩИНА АНТОНА ПЕТРУШЕВИЧА В ОЦІНЦІ ІВАНА ФРАНКА 61

Władysław MAKARSKI
Iwan Franko jako onomasta 67

Ярослав ОЛЬХОВИЙ
ДРОГОБИЦЬКІ СТАНЦІЇ ВЕЛИКОГО КАМЕНЯРА 73

Ярослав ГРИЦАК
МІЖ СЕМІТИЗМОМ Й АНТИСЕМІТИЗМОМ: ІВАН ФРАНКО ТА ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ 79

Богдан ЯНИШИН
ІВАН ФРАНКО ТА ГАЛИЦЬКІ НАРОДОВЦІ У 1880-их рр. XIX ст. 106

Михайло КРІЛЬ
ІВАН ФРАНКО В АВСТРІЙСЬКОМУ ВИБОРЧОМУ ПРОЦЕСІ 1890-х РОКІВ 115

СТАТТІ

Олександр ЄРМОЛІН
АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ АНТИЧНОГО НЕКРОПОЛЯ ДЖУРГА-ОБА (КЕРЧ) В 2004 РОЦІ 128

Олександр БАРАН
ОБРАЗ УКРІПЛЕНОГО МІСТА В ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОМУ ЛІТОПИСІ 157

Андрій ПЕТРИК
УГОРСЬКА ПАРТІЯ В КОНТЕКСТІ
ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.....181

Олександр ГОЛЕЗДРЕНКО
ЛЬВІВСЬКИЙ ЦЕХ МЕЧНИКІВ.....194

Леонід ТИМОШЕНКО
ЄПИСКОП КИРИЛО ТЕРЛЕЦЬКИЙ:
РОДОВІД І ПОЧАТОК ДУХОВНОЇ КАР'ЄРИ.....202

Мар'яна ДОЛИНСЬКА
ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ САМОВРЯДНИХ ПЕРЕДМІСТЬ
МІСТА ЛЬВОВА XVI–XVIII ст.....214

Наталія СІНКЕВИЧ
ІКОНА БОГОРОДИЦІ ЛУЦЬКОГО ДОМІНІКАНСЬКОГО МОНАСТИРЯ:
ІСТОРІЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПОШИРЕННЯ КУЛЬТУ.....225

Леонтій ВОЙТОВИЧ
РОЗДІЛ: СТОЛИЦЯ "УКРАЇНСЬКОЇ ШВЕЙЦАРІЇ" НА ДНІСТРІ.....234

Володимир ПЕРЕРВА
ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ В МАЄТКАХ
ГРАФИНІ ОЛЕКСАНДРИ ВАСИЛІВНИ БРАНИЦЬКОЇ.....257

Петро СІРЕДЖУК
МУЗИЧНЕ МИСТЕЦТВО НІМЦІВ ГАЛИЧИНИ
XIX – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX ст.....264

Олександр СЕДЛЯР
СТОСУНКИ АНДРІЯ ЧАЙКОВСЬКОГО
ІЗ СТАРОРУСИНАМИ (РУСОФІЛАМИ) (70-і рр. XIX ст.–1914 р.).....272

Вікторія ТЕЛЬВАК
МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ТА ДИСКУСІЇ
В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ
КІНЦЯ XIX – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XX СТ.....288

Василь ПЕТРАНІВСЬКИЙ
ДО ПРОБЛЕМИ ПЕРІОДИЗАЦІЇ ГАЛИЦЬКОГО ТУРИСТИЧНОГО
КРАЄЗНАВСТВА (ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII ст. – 1945 р.).....299

Лідія ЛАЗУРКО
ГАЛИЦЬКЕ КРАЄЗНАВСТВО НА СТОРІНКАХ ЧАСОПИСУ
"ІСТОРИЧНИЙ КВАРТАЛЬНИК" (ЛЬВІВСЬКИЙ ПЕРІОД).....310

Оксана ТИМОШЕНКО
РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ
М.МІХНОВСЬКОГО В ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТІ УНП.....328

Зоряна ЛИЛЬО-ОТКОВИЧ
ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ У ЛЬВОВІ (1905 – 1939 рр.).....339

Іван МОНОЛАТІЙ
ГАЛИЧИНА ТА ГАЛИЦЬКІ УКРАЇНЦІ
У "СПОГАДАХ" ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО:
ІДЕЙНІ ОРІЄНТАЦІЇ ТА НАЦІОНАЛЬНІ ПРІОРИТЕТИ.....346

Андрій СОВА
ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ТОВАРИСТВ
“СОКІЛ” НА ДРОГОБИЧЧИНІ.....356

Михайло СЕНЬКІВ
ТОВАРИСТВО “СІЛЬСЬКИЙ ГОСПОДАР” У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД.....372

Володимир НАКОНЕЧНИЙ
АКЦІЯ “ВІСЛА” ЯК АКТ ЕТНОЦИДУ УКРАЇНЦІВ У ПОЛЬЩІ.....379

Михайло КРІЛЬ
СТАРОСАМБІРСЬКИЙ РАЙОН ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ В УМОВАХ
ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ (1939–1991 рр.).....389

Катерина ШЕВЦІВ
ПОЛЬСЬКЕ ШКІЛЬНИЦТВО В ДРОГОБИЧІ
НА ЗЛАМІ СТОЛІТЬ (ШКІЦ ДО ІСТОРІЇ ПОЛЬСЬКОЇ ГРОМАДИ
ПРОВІНЦІЙНОГО МІСТА).....420

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Ігор СКОЧИЛЯС
“ДАР ЛЮБОВІ”, ФІСКАЛЬНИЙ ОБОВ’ЯЗОК І ЄРАРХІЧНА
ПІДЛЕГЛІСТЬ: КАТЕДРИК У СИСТЕМІ ФІНАНСОВО-
КОРОПРАТИВНИХ ВІДНОСИН ДУХОВЕНСТВА
КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ XIII–XVIII століть*.....431

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ
УНІКАЛЬНЕ ДЖЕРЕЛЬНЕ СВІДЧЕННЯ 1683 РОКУ ПРО ПЕРЕБУДОВУ
ДРОГОБИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ СВ. ПАРАСКЕВИ П’ЯТНИЦІ.....461

Леонід ТИМОШЕНКО
ДОКУМЕНТИ ДО ЦЕРКОВНОЇ ІСТОРІЇ ДРОГОБИЧА
(друга половина XVII – початок XVIII ст.).....467

Андрій ГРЕЧИЛО
ПРАПОР САМБІРСЬКИХ РАЙЦІВ XVII ст. У ДЕРЖАВНІЙ ЗБІРЦІ
ТРОФЕЇВ ВІЙСЬКОВОГО МУЗЕЮ У СТОКГОЛЬМІ.....477

Олена БІРЮЛІНА, Михайло ДОВБИЩЕНКО
ЗАБУТІ ІМЕНА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ:
ШЛЯХЕТСЬКА РОДИНА ЄЛО-МАЛИНСЬКИХ.....481

Леонід ТИМОШЕНКО
РУКОПИСНА КНИГА БРАТСТВА ДРОГОБИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ
СВЯТОГО ЮРІЯ (середина XVII – XVIII ст.).....503

Mariusz KAZNOWSKI
WYBRANE DOKUMENTY MAJĄTKOWE BENEFICJUM CERKIEWNEGO
W BESKU Z LAT 1702-1803 W ZBIORACH ARCHIWUM
PAŃSWOWEGO W PRZEMYŚLU.....520

Beata BODZIOCH-KAZNOWSKA
PARAFIE UNICKIE
W MIASTACH DEKANATU MOŚCISKIEGO W LATACH 1769-1783.....531

Ірина СКОЧИЛЯС
ЗАСТОСУВАННЯ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКИХ ПЕЧАТОК ПЕРЕМИСЬКОЇ ЄПАРХІЇ НА ДОКУМЕНТАХ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX ст. 548

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

Олег ПЕТРЕЧКО
НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ. ДВІ КНИГИ ПРО СТАРОДАВНІЙ РИМ
Робер Жан-Ноэль. Рождение роскоши: Древний Рим в погоне за модой / Пер. с франц. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – 400 с., ил. 561
Тираспольский Г.И. Беседы с палачом: Казни, пытки и суровые наказания в Древнем име. – Москва: Intrada, 2003. – 192 с. 564

Андрій ПЕТРИК
Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. – Львів, 2004. –1283 с. 568

Леонід ТИМОШЕНКО
Lorens B. Bractwa cerkiewne w eparchii przemyskiej w XVII – XVIII wieku. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. – 336 s. 572

Віталій ТЕЛЬВАК
Масненко В. В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). – Київ; Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – 440 с. 580

Вікторія ТЕЛЬВАК
Іван Монолатій. Від контактів до співпраці: соціально-економічне становлення та культурний розвиток німців у Галичині (1772–1940). – Частина I: Австрійський період – Західно-Українська Народна Республіка (1772–1923). – Коломия: Вік, 2002. – 228 с. (Бібліог. 590

Ігор ЧОРНОВОЛ
У ПОШУКАХ МЕТАНАРРАТИВУ ІСТОРІЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ
Ab Imperio. Теория и история национализма и империи в постсоветском пространстве. Казань, 2003. №1. Росиийская империя: окраины и границы. 630 с. 594

Володимир ГАЛИК
Пастух Р. Корона Данила Галицького. Вибрані статті, нариси, інтерв'ю, рецензії, есеї. – Дрогобич: Коло, 2005. – 640 с. 602

Микола ГЛАДКИЙ
Іванцюра Іван. ДОРОГИ ЖИТТЯ РОДУ ІВАНЦЮРИ. КНИГА СПОМИНІВ І СВІТЛИН. МЕМУАРНИЙ НАРИС /Ред. В. Демків/. – Україна, 2005. – 566 с. 606

Василь МЕНЬКО
Петришин П.В. Історія села Гірське-Горуцько: короткий ециклопедичний довідник (разом із хутором Випучки

(Сталінівка, Угартсберг) і селом Великі і Малі Липиці. Україна (Галичина). Львівська область. Миколаївський район. – Гірське, 2002. – 374 с., іл.; Петри 609

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Леонід ТИМОШЕНКО
АКАДЕМІКУ ЯРОСЛАВУ ІСАЄВИЧУ – 70 616